

TALUARHITEKTUURI HOIDMISEST JA KAITSEST EESTIS

Riin Alatalu

Eesti talu kui eestlase kodu, majanduse alustala ja eluviisi sümbol on meie rahvusliku identiteedi väljendus ja ajaloolise mälu kandja. Harjumuspärane külamaastik muutub ent iga päevaga ja on põhjust küsida, kas vanade tarede püsimine üha sirgemaks muutuvate teede ääres on meile oluline. Kas me tahame näha talumaastikus oma ajalugu, leida märke pärisorjusest, talude päriseksostmisest, industrialiseerimisest, venestamisest, omariiklusest, sõdadest, küüditamistest, kollektiviseerimisest, sisse- ja väljarändest, maade tagastamisest, linnastumisest, ajastu moevoolude peegeldustest? Nii rikkamad kui ka vaesemad ajad ja inimesed on jätnud ehitisi, mis kirjeldavad olnut ja vääriwad seetõttu mitte ainult uurimist, vaid ka reaalselt hoidmist tulevastele põlvedele. Mida aeg edasi, seda kiiremad ja järsemad on muudatused. Ajalooliste hoonete kadumise tempo üha kasvab, sest jätkuva linnastumisega ning elu- ja elatusviiside muutumisega on kadunud või kaob paljude vanade hoonete järele funktsionaalne vajadus. Kui kiirelt taluhooned hääbuvad, on võimatu ennustada. Kaljo Põllu tunnistas 2004. aastal, et enamik Hiiumaal 1982. aastal kunstitudengite ekspeditsioonidel jäädvustatud hoonetest on nüüdseks hävinud või tundmatuseni ümber ehitatud (Põllu 2004: 11).

Riiklikus kaitsepoliitikas on taluarhitektuur oluline, ent ometigi vähem kaitstud ja tagaplaanile jäänud osa meie riiklikust kultuuripärandist. Muinsuskaitse all on eesti maarahva eluasemeid mõisaja linnaarhitektuuriga võrreldes vähe – enam kui 2000 mõisatega seonduvale rajatisele ja ligi paarisajale sakraalhoonele on vastu panna 69 erineva majandushoonete arvuga talukompleksi ja neistki ligi kolmandik kobaras koos Koguva külas. Riikliku kultuuripärandi kaitse eesmärk on peegeldada meie (kultuuri)ajalugu kogu selle mitmekesisuses ning toimida vahendina kultuurilise järjepidevuse

hoidmisel. Ideaalne kultuurimälestiste nimekiri annab ülevaate sellest, kes me oleme ja kust me tuleme.

Alljärgnev on ülevaade maa-arhitektuuri kaitsest Eestis. Kasutan mõistet „maa-arhitektuur“, lähtudes kultuuriministeeriumi 2007. aastal käivitunud „Maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine“ valdkonna arengukava tõlgendusest, st ehitatud keskkond, mille on loonud väljaspool linnu põllumajandusega, hiljem ka muude elualadega tegelev maarahvas. Siia kuuluvad nii arhailised taluhood, linnamõjulised häärberid, asuniku- ja uudismaatalud, aga ka külade ja alevike ühisotstarbelised ehitised (nt koolid, vallamajad, seltsi- ehk rahvamajad, kõrtsid, poed, pritsikuurid, vaestemajad, sepikojad) ja tööstushooned (nt veskid, meiereid, töökojad).

MIDA KAITSTA?

Taluehitisi on püstitatud ja lammutatud üksikisiku igapäevastest vajadustest lähtuvalt, talumehe tarkuse ja oskuste järgi. Olulisemad hooned ehitati võimalikult vastupidavad, aga taludes on ka käepärastest materjalidest kokkuklopsitud ajutisi ehitisi. Et üldjuhul ei ole tegu arhitekti loominguga ega ka konkreetsete kriteeriumite järgi väärtustatud arhitektuurse ruumiga, on hooneid lammutatud ja ümber ehitatud ilma eriliste regulatsioonideta ja hetkevajadustest lähtuvalt. Eestis on isegi 18. sajandisse dateeritavaid hooneid, ent suurem osa säilinud taluhoonetest on vähem kui sajandi vanused. Uute taluhoonete ehitamise kõrgeaeg Eestis oli 19. sajand ja 20. sajandi I pool, enamik uusi talusid ja seega ka uusi hooneid ehitati iseseisvusaastatel, mil lisaks avardunud võimalustele saada maad pidas riiklik poliitika oluliseks taluehituse toetamist pikaajaliste laenude näol. Paraku jäi see ka (seni) viimaseks talude loomise ajaks Eesti ajaloos, iseseisvuse taastamise järel puhkenud talude taastamise tuhin rauges kiiresti.

Säilinud taluehitiste arv ei ole teada ja seetõttu on raske otsustada, kui haruldaseks on muutunud mõni hoone või talu, detailidest rääkimata.

Muinsuskaitseliste otsuste kujundamisel võib võtta aluseks hoonete arvu talude õitseajal. 19. sajandi alguses oli Eestis umbes 40 000 talu, 19. sajandi lõpus *ca* 62 000, 1918. aastal loendatud 74 000 talule lisandus maareformi tulemusena *ca* 56 000 talu. 1934. aastal oli

133 357 talu, neist 54 359 ostutalu, 32 077 asundustalu, 20 117 riigi renditalu, 7486 välja renditud ostutalu, 3865 palgamaatalu ja 15 453 nn muud tüüpi talu. 1939. aasta põllumajandusloenduse andmetel oli Eestis ligi 140 000 talu (*Eesti arvudes...* 1934: 31; Troska 1987: 63; Laansalu 2006: 45, 48; Sirendi 2006: 101).

1929/30. aasta põllumajandusliku üleskirjutuse andmetel oli taludes 129 802 elumaja, 130 728 lauta, 44 027 talli, 64 992 rehte, 103 675 aita, 5115 kuivatit, 197 130 küüni ja kuivatit, 40 279 keldrit ja 61 054 sauna (*Eesti. 20 aastat iseseisvust...* 1939).

Teise maailmasõja käigus hävis tuhandeid taluhooneid, nõukoguliku maaparanduse ja suurpõldude rajamise käigus lammutati hinnanguliselt 3000 hoonet, küüditamiste ja kollektiviseerimiste käigus jäi tühjaks ja lagunema samuti tuhandeid talusid. Ühisomandi rakendumisega vähenes kordades vajalike majandushoonete arv. Üleliigsed lammutati tihti kütteks või ehitusmaterjaliks.

Nõukogude võimu algaastatel ehitati maale vähe. 1960. aastatel intensiivistus korrus- ja sektsioonelamute ehitus, kuigi kolhooside õitseajal 1970.–1980. aastatel ehtasid Kolhooside Ehituskontorid aastas ka mõnisada nn individuaalelamut, mida majanditel oli lubatud kuni 50%-lise hinnaalandusega müüa oma töötajatele (Sirendi, Joa 2007).

Praegu maaehitiste arv pigem väheneb, väiketalud ei ole majanduslikult tasuvad, talusid kohandatakse jätkuvalt suvekodudeks, järjest enam lammutatakse vanu hooneid, et saada ehitusmaterjali, või veetakse ühest kohast teise. Kui hoonete ümberkolimises küla või isegi riigi piires ei ole ehitusajaloo seisukohalt midagi uut, siis täna hoogustunud väärtuslike taluhoonete vedamine välismaale on kultuuripärandi seisukohalt lausa taunitav.

Piirkondlikud erinevused taluhoonete säilimisel on suured ja põhinevad eri asjaoludel. Näiteks Karula rahvuspargi maadel asuvate hoonete inventeerimise tulemusena selgus, et selles küüditamise tõttu tühjenenud, samas looduslike tingimuste tõttu kolhooside rajamisest kergelt pääsenud piirkonnas on säilinud 71% iseseisvusaegsetest hoonetest, sh elumaju on alles 36%, saunasid 80%, lautu 17%, aitu 60%, küüne 56% ja rehtesid 44% (*Karula rahvuspargi kaitsekorralduskava 2008–2018*). Sõjast ja tööstusest laastatud Ida-Virumaal on need protsendid ilmselt palju väiksemad. Praegu ei tea me isegi, kui palju on olnud ja kui palju on alles meie sümbolväär-

tusega rehemajasid. Võttes aluseks 19. sajandi talude arvu, võimalikke piirkondlikke eripärasid eestirootslaste ja setude aladel ning tõsiasja, et ka paljudel väikekohtadel ehitati põllu puudumisest hoolimata rehemaju (Troska, Šlõgina 1964: 110), võib spekuloida, et Eesti praegusel territooriumil võis olla kokku ligi 60 000 rehemaja, julge oletusena võiks loota, et 5–10% neist on tänaseks alles. Täpset arvu saab määrata vaid siis, kui toimuks üleriigiline loendus.

TALUDE KAITSE AJALUGU

Esimene tõsisem huvi traditsiooniliste taluehitiste hoidmise vastu tekkis 1910. aastail Rootsi vabaõhumuuseumi Skanseni (rajatud 1891), Taani maaehituste muuseumi (1897) ja Soome Seurasaari (1901) eeskujul. 1913. aastal võttis Eesti Rahva Muuseum Oskar Kallase õhutusel vastu otsuse rajada oma vabaõhumuuseum, ajalehetedes kutsuti rahvast üles säilitama vanu ehitisi tulevase muuseumi jaoks (*Eesti Vabaõhumuuseum...* 1996). 1920. aastate teisel poolel tegutses Tallinnas Eesti Vabaõhumuuseumi Ühing (Saron 2007: 289). Lätlased avasid Riias oma vabaõhumuuseumi juba 1924. aastal, Eestis selleni 1920.–30. aastail siiski ei jõutud, kuid Eesti Rahva Muuseumis tegeleti aktiivselt taluarhitektuuri uurimise ja tutvustamisega. Paradoksina saime endale vabaõhumuuseumi sotsialistliku sisu juurde rahvusliku vormi otsimise ajastul 1957. aastal.

Ka muinsuskaitsepoliitika ei jõudnud iseseisvusaastatel taludeni – meie esimeste muinsuskaitse nimekirjade koostamisel 1925. aastal keskenduti ennekõike keskaegsetele kirikutele ja linnustele.

Nõukogude ajal võeti riikliku kaitse alla kümned talud, mis olid seotud isikute ja sündmustega. Esimesed talud võeti kaitse alla seega mitte arhitektuuri-, vaid ajaloomälestiste kategoorias. 1964. aastal kinnitatud mälestiste nimekirjas olid lisaks kultuuritegelaste kodutaludele värvikamate näidetena kaitse all näiteks endine Võisilma talu, kus 1922. aastal toimus EKNÜ¹ I kongress, ja endine Kulli talu, mille ruumides ja õuel õöl vastu 14. veebruari 1918 toimus Eesti Punakaardi relvastatud kokkupõrge valgekaartlastega (ENSV 1964; ENSV 1974). Esimeste arhitektuurimälestistena tunnustati 1964. aastal ENSV Ministrite Nõukogu määrusega kultuurimälestiste kait-

¹ EKNÜ – Eestimaa Kommunistlik Noorsooühing.

Foto 1. Tuuliku talu pukktuulik. Harju maakond, Nissi vald, Ellamaa küla (kultuurimälestis nr 27198) enne restaureerimist. Tuulik on ehitatud 1851, ümber tõstetud 1868. Tuuliku puidust kehand ja katus konserveeriti 2000. aastal. Restaureerimistööd lõpetati 2005. Foto Silja Konsa 2000.

se korraldamise kohta Eesti NSV-s kaitse vääriliseks 1957. aastal asutatud Vabaõhumuuseumi hooned, Angla tuulikud ja Mihkli talu Saaremaal.

1974. aasta kultuurimälestiste kaitse korraldamise määruse jõustumisega oli talude ja maa-arhitektuuriga seotud arhitektuurimälestiste arv juba 22, kaitse alla võeti näiteks Tika talu Läänemaal, Jussi talu Tartumaal, Kaarle ja Kohvimäe talu Virumaal ja filmi „Kevade“ võttepaigana aastal 1969 tuntuks saanud Hinni talu Põlvemaal, samuti mõned veskid ja kõrtsid. Et nõukogude ajal võeti omandiküsimusele tähelepanu pööramata terveid ansambleid ühe objektina kaitse alla, on täpset statistikat keeruline teha, ühe objektina ülalni-

metatud 22-st olid kaitse all näiteks 105 Koguva küla hoonet, kiviaiad, teed ja haljastus.

Koguva küla kui terviku kaitse oli nii Nõukogude Liidus kui ka Euroopas täiesti erandlik – aastast 1968 reguleeriti riiklikul tasandil etnograafilis-maastikulise kaitsealana ja alates 1974. aastast juba riikliku arhitektuurimälestisena suure sumbküla arengut. Koguva etnograafilist väärtust toetas poliitilise argumendina tõsiasi, et tegu oli rahvakirjanik Juhan Smuuli kodupaigaga.

Taluarhitektuuri kaitse eeskõnelejad oli ennekõike Eesti Vabariigi Vabamuuseumi rajaja arhitekt professor Karl Tihase (Toms 1985: 4) ning tema kolleeg ning hilisem pikaaegne Muinsuskaitseinspektsiooni juht arhitekt Fredi Toms. Arhitektidel kui reaallala inimestel oli üldse eriline roll rahvusliku arhitektuuri väärtustamisel humanitaarteaduste jaoks keerulistel 1950.–1960. aastatel (Saron 2007: 292).

Foto 2. Buldersi talu elamu. Saare maakond, Ruhnu vald, Ruhnu küla (kultuurimälestis nr 27454). Ehitatud 20. sajandi II veerandil. Foto Jaan Vali 2005.

Enamik nõukogude ajal arhitektuurimälestiseks tunnistatud taludest on tänagi kaitse all, samas kui talude-ajaloomälestiste hulk on oluliselt kahanenud poliitiliste valikute alusel, väga paljud neist on tänaseks hävinud või oluliselt ümber ehitatud. Arhitektuurimälestistest praagiti nimekirjade ülevaatamisel välja halvas olukorras Reediku talu Saaremaal, Mäe talu Lääne-Virumaal, Hansu-Jürka ja Laose talu Pärnumaal. Neist viimase rehemaja võeti 2006. aastal teise Kihnu ehitismälestisena uuesti kaitse alla, talu pukktuulik oli selleks ajaks paraku juba hävinud.

TALUDE KAITSE HETKEL

Ka praegu on keeruline esitada täpset arvu, kui palju on riikliku kaitse all taludega seotud hooneid. Taluõuedega seotud hoonetest on kultuurimälestiste riiklikus registris 255 kannet, neile lisanduvad mõned talutuulikud. Enamik neist on üksikud hooned, kümne ajaloolise isiku või perekonna puhul on registris nõukogudeaegse süsteemi pärandina ühe objektina kogu talu hoonete arvust sõltumata. 2007. aasta augustikuu seisuga on riikliku kaitse all 69 talu hooned, neist 19 talu ehk 89 hoonet Koguva külas ja 16 talu 29 objektiga Ruhnu külas (sh Ruhnus 2006.–2007. aastal kaitse alla võetud 22 hoonet ja rajatist).

Et enamikul taluhoonetest oli mitu otstarvet, mis pealegi ei pruugi nimetuses kajastuda, on täpset statistikat esitada keeruline. Hoonete süstematiseerimisel olen polüfunktsionaalsete hoonete puhul lähtunud nimetuse esimesest osast (nt saun-sepikoda = saun).² Järgnevas nimekirjas ei ole talutuulikuid.

Kaitse all on:

Nimetus	Arv	Seisukord (Alatalu 2005–2007)			
		Hea	Rahuldav	Halb	Avariiline
Ait	69	36	21	9	3
Elamu	25	15	6	3	1

² Hoone nimetuse ühest osast lähtumine ei anna iga hoone tüübi kohta täielikku ülevaadet. Samas ei kajasta registri nimetus sageli kaugeltki kõiki funktsioone, mida hoone võis kanda.

Kaev	7	4	3	–	–
Kalaköök	1	1	–	–	–
Kartulikoopad	1	1	–	–	–
Kuivati	3	3	–	–	–
Kelder	23	8	6	3	6
Kuur	14	9	4	1	–
Küün	10	3	6	–	1
Laut	23	13	2	5	3
Paargu-suveköök	5	3	–	1	1
Pikkmaja	2	–	1	–	1
Rehielamu	23	5	12	1	5
Rehi	1	–	–	1	–
Saun	21	10	7	2	2
Sepikoda	10	4	4		2
Suvmaja	2	1	1	–	–
Tall	3	1	1	–	1
Talu	10	4	2	4	–
Võrgukuur	2	–	–	2	–
Kokku	255	122	76	31	26

Kaitsealuste hoonete jaotus maakondade kaupa ei iseloomusta talude piirkondlikku säilimist, vaid peegeldab pigem Eesti muinsuskaitse üldist olukorda, kus eri mälestise liikide ja piirkondade esindatus registreeritud sõltub ennekõike valdkonna ja piirkonna eestkõnelejust.

Harjumaa	12
Hiiumaa	21
Ida-Virumaa	2
Järvamaa	6
Jõgevamaa	0
Läänemaa	13
Lääne-Virumaa	30
Põlvamaa	14
Pärnumaa	6
Raplamaa	1
Saaremaa	133

Tartumaa	4
Valgamaa	2
Viljandimaa	10
Võrumaa	0

Neile lisanduvad ajaloolised hooned Rebala muinsuskaitsealal – 2005. aastal Rebalas teostatud inventeerimise põhjal loeti seal väärtuslikeks 99 taluhoonet (Holst jt 2005).

Lisaks taludele on küla ilmet mõjutavate ehitistena kaitse all 80 maakooli, sh 44 küla-, 17 kihelkonna-, 11 ministeeriumi-, 6 kirikukooli hoonet ning Avispea vallakooli ja Käsmu merekooli hooned. Valdavalt mõisa, kuid ka talude ja ühistute tootmishoonetena on

Foto 3. Puhja Koni tuuleveski. Tartu maakond, Puhja (kultuurimälestis nr 7250). Tuuleveski on ehitatud 1893. Foto Jaan Vali 2004.

kaitse all kokku 38 meiereid. Maaelu tähistena, samas eraldiseisva rühmana võib loetleda 41 kaitsealust, enamasti mõisatele, aga ka taludele kuulunud kõrtsi koos abihoonetega, 72 mõisa sepikoda, 89 mõisa moonakamaja, 38 üldjuhul kroonule kuulunud postijaama, 7 vallamaja, 24 magasiata, 61 viinavabrikut, kauplused Luidjal ja Rosmal ning kokku kolm maapoodi tänases Puka alevikus ja Tõrva linnas. Kaitse alla ei ole võetud ühtegi vaestemaja, küll aga Vilivalla vaeslaste varjupaiga hoone.

Lisaks on kaitse all 227 erinevat veskit ja nendega seotud hoonet, neist 62 on vesiveskid, 67 hollandi tüüpi tuulikud, kuus saeveskid ja kaks villaveskid. Kõik kaitse all olevad 49 pukktuulikud ja mõned hollandi tuulikud (Paa ja Kõrkvere Pöide vallas, Veski Mustjala vallas ning Vaike Laimjala vallas) on kuulunud taludele. Hollandi tuulikute ja vesiveskite ehitamine käis talupoegadele üldjuhul üle jõu, ent esimesed hollandi tuulikud sattusid mõisa jaoks vähese majandusliku tasuvuse tõttu talupoegade omandisse juba talude päriksostmise ajal.

Eesti alal olnud ja säilinud veskite, meiereide, vallamajade ja koolimajade koguarvu ei ole võimalik täpselt esitada, aga mõningad statistilised andmed leiab võrdluseks siiski.

Eestimaa kubeneri 1801. aasta aruande kohaselt oli kubermangus kokku 369 vesiveskit, neist 135 kivehitist, 117 hollandi tuulikud, neist 72 kivist, ning 882 pukktuulikud. 1919. aastal oli Eestis 2393 jahuveskit, millest 225 töötas auru, 628 vee ja 1540 tuule jõul. 1940. aasta Eesti Rahvusliku Jõukomitee andmetel oli Eestis kokku 759 vesiveskit, neist neli suurt vabrikut (Juske 2006: 28 jj). 1986.–88. aastal loetles Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut inventeerimise käigus 546 vesiveskit (Suuder 1990), Saaremaal ja Muhumaal on Muinsuskaitseameti tellimusel 2004.–2005. aastal tehtud inventeerimise tulemusena kaardistatud 161 tuuleveskit või nende varet. Neist ca 60 on veel rahuldavas seisus ja neid on võimalik säilitada. Võrdluseks – 1930. aastatel oli Saaremaal üle 350 tuuliku (Sepp 2004), Hiiumaal oli 18. sajandi lõpul teada 229 tuulikud, 1860. aastal ligi tuhande pere kohta 412. 2004. aasta inventuuri põhjal on Hiiumaal tänaseni säilinud 39 tuulikud (Selirand, Rosenberg 2004). Mandri-Eestis on inventuurid tegemata.

Kõrtside arv hakkas jõudsalt kasvama alates 18. sajandi keskpaigast, sajandi lõpuks oli neid ligi 2000, see arv püsis läbi 19. sajandi (Viires 1998: 53).

Esimene mõisameierei loodi 1850. aastal Kundas, 1888. aastal lõid 62 meierei esindajad Tallinnas meiereide ühingu. 1899. aasta Eesti põllumeeste seltside saadikute esimesel kongressil pandi alus ühistegevusele piimamajanduses. Meiereide õitseaeag oli 1920. aastatel – kui 1929. aastal oli Eestis 386 piimäühistut ja 572 koorejaama, siis juba 1936. aastal pärast suuremaid koondumisi oli järele 300 piimäühistut ja 489 koorejaama. Sealt edasi järgnes pidev koorejaamade ja meiereide sulgemine ning piimatöötlemine koondus suurematesse tehastesse (Kukk 2006).

Rahvakoolide võrgu kujunemist mõjutasid 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadus, mille nõuete järgi pidi igas mõisakogukonnas olema 500 meeshinge kohta vähemalt üks kool laste õpetamiseks (Andresen 2007: 12). Kuni 1870. aastateni toimus õppetegevus talumajades või väikestes maakoolimajades, kuhu mahtusid klassituba ja koolmeistri eluruumid, pärast valdade loomist ja kolmetalvise koolisunduse kehtestamist kerkisid uut tüüpi suuremad ehitised, kus lisaks koolitoale ja koolmeistri korterile oli ka vallavalitsuse ruum, koolmeister oli ühtlasi vallakirjutaja. 1920. aastal võeti vastu avalikkude algkoolide seadus, millega kehtestati nelja-aastane koolikohustus. 218 uut kooli paigutati mõisahoonetesse, 1930. aastal kuulutati aga välja koolimajade projekteerimise võistlus. 1920/1921. õppeaastal tegutses Eestis 1421 algkooli, 1930. aastate lõpuks oli koolivõrk nii tihe, et koolini ei oleks rohkem kui 3 km minna (Andresen 2007).

Lihtrahva arhitektuuri kaitse alla võtmisel on sageli olnud otsustav hoonete silmatorkav välimus ja asukoht. Nii näiteks on kaitse all enamik maamärkidena tuttavaid tuulikuid, nende spetsiifiline ruumijaotus ei ole üldjuhul võimaldanud anda neile uut funktsiooni või ehitada need ümber. Muude hoonete puhul on valik juhuslikum. Muinsuskaitseameti tellimusel alustati 2005. aasta suvel meiereide inventeerimisega. Järvamaal inventeeritud 44 meiereist on hetkel riikliku kaitse all neli, inventeerijad leidsid, et mälestise staatust väärisksid neist veel vähemalt 19 (Jänes, Oja 2005–2006).

Iga teise meierei riiklik kaitsmine on ebareaalne, samas on nende säilimine külakogukonna ja järeltulevate põlvete jaoks oluline.

Foto 4. Jaagu talu rehielamu. Lääne maakond, Lihula vald, Kelu küla (kultuurimälestis nr 15490). Ehitatud 19. sajandi IV veerandil. Foto Riina Pau 2005.

Muinsuskaitsega kaasnevad mitmesugused piirangud, samas ei ole riigil hetkel ikka veel pakkuda raha ja abi hoonete korrastamiseks.

Nõukogude ajal leidis Vabariiklik Restaureerimisvalitsus raha ja võimalused, et restaureerida Mihkli talumuuseum Saaremaal, Koguva küla, Uku talu, Mart Saare kodutalu Hüpasaares (1972), Rudolf Tobiase majamuuseum Käinas (1973), Villem Kapi maja Suure-Jaanis (1973), A. H. Tammsaare sünnikodu Albus (1977) (Puustak 1982: 4).

Tänase Muinsuskaitseameti võimalused piirduvad aastas ca 14–17 miljoni kroonise toetusega erinevate mälestiste vahel. Alates 2000. aastast on Muinsuskaitseameti jagatavast kinnismälestiste avariirestaureerimistoetustest (Muinsuskaitseamet 2007) eraldatud taluhoonetele kõigi aastate jooksul kokku ca 4,5 miljonit krooni. Tänu pukktuulikute süstemaatilisele inventeerimisele ja sellele järgnenud kaitse alla võtmisele on alates 2004. aastast eraldatud täiendavad kaks miljonit krooni, mille eest paigaldati avariikatuseid, tagamaks

Foto 5. Jaagu talu ait. Lääne maakond, Lihula vald, Kelu küla (kultuurimälestis nr 15495). Ehitatud 19. sajandi IV veerandil. Foto Riina Pau 2005.

habraste konstruktsioonide säilimise vähemalt mõneks ajaks. Muinsuskaitseameti peainspektori Jaan Vali eestvedamisel kavandatakse laiemat hollandi tuuliku kerede päästeoperatsiooni, mille käigus paigaldatakse arvukatele ilma katusega tuulikutele standardsed ajutised katused.

Kogemuse põhjal arvan, et kaitse all olevate talude avariitöödeks oleks lähiaastatel vaja vähemalt 20 miljonit krooni, kuna heas seisukorras on vaid pooled kaitse all olevad taluhooned (vt tabel lk 69–70). Taluhoonete restaureerimine ei ole muude mälestise liikidega võrreldes väga kallis.

MUUD VÕIMALUSED TALUDE KAITSEL

Ühiskondlikus kasutuses olevatele kirikutele ja mõisahoonetele on märksa lihtsam muinsuskaitselisi piiranguid seada kui taludele, mis on inimeste kodud. Seetõttu ei saa muinsuskaitse olla ainus va-

hend talude kaitsel. 1980. aastal pidas arhitekt Fredi Tomps talude kaitset võimalikuks (vabaõhu)museumitena, kultuurimälestistena ja rahvusparkides (Toms 1980: 47). Praeguseks on neile lisandunud ka üld- ja teemaplaneeringutega kehtestatavad võimalused, mis sõltuvad ennekõike kohalike omavalitsuste haldussuutlikkusest. Reaalsetest tulemustest taluarhitektuuri vallas on veel vara rääkida.

Muuseumi idee tagab hoonete säilimise võimalikult algupärasel kujul, respektierib ajastuomast sisekujundust ja inventari. Kui väiksemad vabaõhumuuseumid eksponeerivad mõne üksiku erandiga oma algsel asukohal olevaid hooneid, siis Eesti Vabaõhumuuseumi eesmärk on anda läbilõige eri piirkondadest ja ajastutest. Täna on Rocca al Mare 12 talu ja mõned üksikobjektid, kokku 82 ehitist. Eesti enam kui 300 muuseumist on 68 ehk ligi neljandik seotud talude, talumajanduse või laiemalt külaeluga, veel enamates on oma koht talumajandust kajastaval väljapanekul.

Meie esimeses rahvuspargis Lahemaal reguleeriti kaitse-eeskirjadega hoonete ajaloolise üldilme säilitamist ning rõhutati looduse ja ehitiste omavahelisi traditsioonilisi seoseid (Toms 1980: 47). Muinsuskaitstajate eestvedamisel inventeeriti 1970. aastatel enamik väärtuslikust Lahemaa talu- ja külaarhitektuurist ning restaureeriti ja rekonstrueeriti mitmed Lahemaa taluhooned. Täiusliku külapildi saamiseks komplekteeriti osaliselt hävinud hoonestusega, ent strateegilises asukohas paiknevaid talusid lähikonnast toodud hoonetega. Nii näiteks on osa Altja küla Uustalu hoonetest sinna alles mõnikümmend aastat tagasi sobitatud (Kangilaski 1995).

Nüüd on Lahemaale lisandunud Karula, Soomaa, Vilsandi ja Matsalu rahvuspark, mille eesmärk on vastavalt looduskaitseadusele säilitada, kaitsta, taastada, uurida ja tutvustada loodust, maastikke, kultuuripärandit ning tasakaalustatud keskkonnakasutust. Keskkonnaministeeriumi haldusalas olevatena keskendutakse kaitsealadel ennekõike pärandkultuurimaastikele ning -kooslustele. Enamik rahvusparkide territooriumil paiknevatest ajaloolistest taluhoonetest ei ole kultuurimälestised. Olukorras, kus keskkonnaministeerium keskendub ennekõike loodusele ja kultuuriministeerium tegeleb muu kui riiklikusse registrisse kantud pärandiga vaid heal juhul uuringute tasandil, tuleb tunnustada rahvusparkide administratsioone initsiatiivi ja vastutuse eest taluarhitektuuri kui rahvusparki kultuurilise teraviku lahutamatu osa kaitsel. Lisaks käsitööpäevade, traditsiooniliste

töövõtete koolituste ja muude parandit väärtustavate ettevõtmiste korraldamisele on rahvuspargid hankinud erinevatest fondidest raha ka talude korrastamiseks.

KOKKUVÕTE

Kultuuriparandi säilimise eest ei vastuta ainult riiklikud institutsioonid ja omavalitsusasutused, vaid ennekõike kohalik kogukond ise. Ilma omaniku ja kasutuseta ei püsi ükski hoone. Väärtusliku keskkonna, ehitustraditsioonide, hoonetüüpide ja maastiku kaitse on tõhus ennekõike nn omanikukaitsena. Selle eeldus on inimeste teadlikkus ja tahe, mõlemat aitab hoida ühiskonna toetus. Üldjuhul kardavad või väldivad eesti inimesed nii riigi kui omavalitsuste sekumist. Paraku on väga levinud suhtumine, et asjatundjate soovitusi saab arvestada ainult siis, kui selle eest peale makstakse. Taluarhitektuur on valdkond, kus oluliste piirangute asemel tuleb keskenduda koolitamisele ja nõustamisele, õpetada inimesi märkama pisiasju. Paremini kui rahaline toetus motiveerivad omanikke moraalne toetus, tähelepanu ja huvi, mis kinnitavad, et tema kodu kiviaed või kaevurakked on väärtused ka riigi, valla ja küla seisukohalt. Seetõttu ei saa ka etnograafid ja etnoloogid piirduda ainult uurimise ja inventeerimisega, vaid peavad kasutama võimalusi nõustada ja koolitada hoidmaks meie traditsioonilist maastikku elus. Koguva on tõenäoliselt üks kõige paremini uuritud ja inventeeritud küla Eestis, ometigi tuleb ka seal pidevalt inimestele nende küla eripära meelde tuletada ja tagada avariitöödeks riigi abi.

Iseseisvuse taastamine tõstis rahvuslikud väärtused aukohale, kuid avas samas defitsiidist pimestatud inimestele ukse tehismaterjalide ja kommertsilise võlumaailma. Kui nõukogudeaegse talude hävitamise saame ajada okupatsiooni kaela, siis taluarhitektuuri, eriti majapidamishoonete häving iseseisvusaastatel tuleb oma rumaluseks tunnistada. Samas ei ole selles midagi erakordset, mujal Euroopas toimus suurpuhastus palju varem ning endiselt võib väita, et Eestis on autentset talupojaarhitektuuri rohkem kui mitmel pool mujal. Eelkõige peaks meil endal olema selge, et just see ongi üks meie tänastest suurtest rikkustest. Muudatuste tempo ennustamine on tänamatu tegevus, ent tundub, et on viimane aeg pidurdada tor-

milist nn arendustegevust ja kujundada agaralt väärtushinnanguid traditsioonilise maastiku kasuks.

Eesti maapiirkondade uusehitiste puhul annavad praegu tooni niinimetatud Karjala ja Alpi majakesed, samuti Skandinaavia-mõjulised ehitised, mida müüakse ja ostetakse kohaliku traditsiooni pähe. Kui esimesed rahvusriigi arhitektid otsisid eeskujusid vana eesti maja ilusatest proportsioonidest, siis nüüd on rehemaja kuldlõige unustusse jäämas. Ehk oleks traditsiooni jälgimine võimalus säilitada Eesti külas tasakaalustatust vastandina kiirelt levivale eklektikale ja imporditud traditsioonile.

Jälgides vanade taluhoonete kiiret hääbumist, tahaks murega öelda, et on viimane aeg tegutseda! Sama mure on olnud rahvapärimuse ja -traditsiooni kogujatel Jakob Hurdast alates. Õnneks jagub Eesti külas ikka veel väärikat arhitektuuri ja küllaga uhkeid omanikke, kes seda hinnata ja hoida oskavad ning missioonitundega tegutsėjaid, kes meie talumaastiku hoidmise oma südameasjaks on võtnud.

ALLIKAD

- Alatalu, Riin 2005–2007. Arhitektuurimälestiste seisukord. Muinsuskaitseameti töötajatelt kogutud andmed.
- Holst, Juta, Juta Saron, Maret Tamjärv, Hanno Talving 2005. Uuring muinsuskaitse eritingimuste koostamiseks. Eesti Vabaõhumuuseumi arhiiv.
- Jänes, Martin, Urmas Oja, 2005–2006. Meiereide inventeerimine. Harjumaa, Järvamaa, Raplamaa. Muinsuskaitseameti arhiiv, 06–7016.
- Kangilaski, Epp 1995. Uustalu talu, Altja küla, Lääne-Virumaa. Arhitektuur-ajaloolistest eritingimustest. AS „Eesti Restauraator“ Ltd. Muinsuskaitseameti arhiiv, A–3403.
- Karula rahvuspargi kaitsekorralduskava 2008–2018.* http://www.karularahvuspark.ee/files/doc/KKK_koostamine/Karula_rahvuspargi_KKK_2008-2018.pdf.
- Muinsuskaitseamet 2007. Lõpetatud suuremad tööd Muinsuskaitseameti tellimisel. <http://www.muinas.ee/Muinsuskaitseamet/malestised/tood>.
- Selirand, Enno, Kalle Rosenberg 2004. Hiiumaa tuulikud. Üldülevaade ja hävinud tuuleveskid. Hiiumaa tuuleveskite ülevaatus ja tehnilise seisukorra hinnang. Muinsuskaitseameti arhiiv, A–6068.
- Sepp, Tõnu 2004. Saaremaa tuulikute inventeerimine. Muinsuskaitseameti arhiiv, A–7013.
- Suuder, Olev 1990. Lõuna-Eesti vesiveskite ajalooline ülevaade. Muinsuskaitseameti arhiiv, A–2750.

KIRJANDUS

- Andresen, Lembit 2007. *Eesti algkoolid. Ülesvõtteid aastatest 1930–1940*. [Tallinn]: Avita.
- Eesti arvudes. Eesti 1934. a. rahvaloenduse mälestuseks*. 1934. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo.
- Eesti 20 aastat iseseisvust sõnas ja pildis*. 1939. [Tallinn]: Konjunkturiinstituut.
- Eesti Vabaõhumuuseum. Ideest tegudeni*. 1996. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum.
- ENSV 1964 = ENSV Ministrite Nõukogu määrus kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. – *Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu Määruste ja Korralduste Kogu*, nr 51, 31.12.1964. Tallinn.
- ENSV 1974 = ENSV Ministrite Nõukogu määrus kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. – *Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja*, nr 1, 4.1.1974. Tallinn.
- Juske, Anto 2006. *Eesti vesiveskid*. Tallinn: A. Juske.
- Kukk, Mai 2006. Piima töötlemine. – *Eesti põllumajandus XX sajandil. 1. kd. Ülevaade Eesti põllumajanduse ajaloost omariikluse eel ja ajal: aastad 1900–1940*. Tallinn: Põllumajandusministeerium, 90–96.
- Laansalu, Ants 2006. Maaanimese majanduslikud valikud. – *Eesti põllumajandus XX sajandil. 1. kd. Ülevaade Eesti põllumajanduse ajaloost omariikluse eel ja ajal: aastad 1900–1940*. Tallinn: Põllumajandusministeerium, 44–59.
- Puustak, Ülo 1982. 30 aastat ehitismälestiste restaureerimisest Eesti NSV-s. – *Ehitus ja Arhitektuur* 2: 3–6.
- Põllu, Kaljo 2004. *Hiiumaa rahvapärane ehituskunst. Eesti Kunstiakadeemia uurimisreiside materjalide põhjal*. Tartu: Ilmamaa.
- Saron, Juta 2007. Karl Tihase elutöö – Eesti Vabaõhumuuseum. – *Suitsutare* 4. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum, 289–299.
- Sirendi, Arvo 2006. Maaehitus. – *Eesti põllumajandus XX sajandil 1. kd. Ülevaade Eesti põllumajanduse ajaloost omariikluse eel ja ajal: aastad 1900–1940*. Tallinn: Põllumajandusministeerium, 101–107.
- Sirendi, Arvo, Olev Joa 2007. Maaehitus. – *Eesti põllumajandus XX sajandil. II köide. Ülevaade põllumajanduse loost okupatsioonide ajal. Aastad 1940–1990. I osa. Inimene ja ühiskond*. Tallinn: Põllumajandusministeerium, 252–267.
- Tomps, Fredi 1980. Eesti talurahva arhitektuurimälestised. – *Teine elu. Kultuuriväärtuste restaureerimisest*. Koost. Endel Valk-Falk. Tallinn: Kunst, 40–47.
- Tomps, Fredi 1985. Eesti arhitektuurimälestiste kaitsest ja kasutamisevõimalusest. – *Ehitus ja Arhitektuur* 1/2: 2–11.
- Troska, Gea 1987. *Eesti küla XIX sajandil. Ajaloolis-etnograafiline uurimus*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Troska, Gea, Natalie Šlõgina 1964. Kehvikute asulatest ja elamutest Eesti mandriosas XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses. – *Etnograafia Muuseumi aastaraamat XIX*. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, 102–120.
- Viires, Ants 1998. Ajalugu ja rahvakultuur. – *Eesti rahvakultuur*. Koost. ja toim. Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 47–62.

PRESERVATION OF FARM ARCHITECTURE IN ESTONIA

Riin Alatalu

Summary

The Estonian farm – the home, economic foundation and symbol of the lifestyle of Estonians – is the expression of our national identity and bearer of our historical memory. In spite of the mass disappearance of farm buildings after World War II, enough of them are still extent for us to trace the effects of serfdom, the purchase of farms in perpetuity, industrialization, Russification, sovereignty, wars, deportations, collectivization, immigration and emigration, land restitution, urbanization and other phenomena on the landscape and people's way of life. Historical buildings do not only need to be studied, but also actually preserved for future generations.

This article is based on a master's degree thesis, researched in the Department of Cultural Heritage and Conservation of the Estonian Academy of Arts and defended in 2007, entitled „Estonian farm architecture as national heritage. The enduring and protection of national farm architecture in the light of the development plan ‘Rural architecture and landscape. Research and preservation’“. The objective of the thesis was to analyze how and why the dwellings of the peasantry began to be viewed as a national and architectural value. The thesis provides an overview of the major inventories of rural architecture that have taken place to date. The objective of the master's thesis and this article is to analyze the need for preserving different building types as a part of the traditional landscape.

We do not know how many of our traditional farm buildings still exist, and thus it is difficult to decide how rare a particular building or farm is, to say nothing of its details. Before World War II, thorough records were kept of the number of production buildings – the foundations of the country's economy – but today it is difficult to find comparative statistics. At the moment, we do not even know how many of the traditional grain-drying dwellings, which are of symbolic value to Estonians, were and still are in existence. If we

go by the number of farms in the 19th century, and take into account special regional characteristics and the fact that in small locales, such barn dwellings were constructed even in the absence of any grain threshing activity, we can speculate that there may have been about 60,000 barn dwellings within the present borders of Estonia, and as a bold supposition, we could estimate that perhaps 5–10% of them are still in existence. We could only pinpoint the exact number if a census were to be held.

Farm architecture is an important yet the least protected part of our national cultural legacy. The goal of state cultural heritage conservation is to reflect (cultural) history in all its diversity and to act as an instrument in maintaining the cultural continuity. There are over 2,000 manor-related buildings under heritage conservation and around 300 religious buildings, yet only 69 farms, of which nearly one-third are in Koguva village. The national regulation of the preservation of farms is complicated; for example, manor houses are generally in public use today, but farms are people's homesteads, where natural development must also be ensured.

In 1910, the Estonian National Museum decided to establish an open air museum, which was ultimately opened in 1957. When the first heritage conservation list was compiled in 1925, medieval churches and fortresses received the most attention. The Soviet authorities placed under state protection dozens of farms which had a connection with the underground revolutionary and communist movements, after independence, most of these were removed from the register. Among the first architectural monuments to be placed under protection, in 1964, were the buildings of the Open Air Museum founded in 1957, and the Angla windmills and Mihkli farm on Saaremaa.

In 1974, about 20 more old-fashioned farms were placed under protection along with 105 buildings, stone walls, roads and natural objects in the village of Koguva. The protection of Koguva as a whole was an exceptional case in the Soviet Union as well as all of Europe.

There are 255 farm-related sites in today's national register of cultural monuments. Most of the buildings are numbered separately, and in the case of ten historical persons or families, the entire farm is listed the register as one site, as a legacy of the Soviet system, irre-

spective of the number of buildings. In addition to the farms, 80 rural schools are under protection as buildings that have an influence on the appearance of a village, and 38 dairies are under conservation as production buildings – most of them manorial, but some of them belonging to farm cooperatives. As landmarks of rural life as well as a separate group, there are 41 taverns including outbuildings under protection, most of them belonging to a manor, some of them to farms; 72 manorial smithies, 89 manorial sharecropper's dwellings, 38 post offices, generally operated by the state, 7 parish buildings, 24 granaries, 61 distilleries and 5 stores. There are 227 different mills and associated buildings under protection. No poorhouses are under protection, yet the Vilivalla orphanage building is included.

Restrictions can be established in order to preserve the (open air) museums and national parks. For example, 68 Estonian museums are located in old farm buildings. Restrictions can also be imposed by comprehensive and thematic plans. Establishing such plans depends above all on local governments and it is too early to speak of actual results.

Not only state institutions and local governments are responsible for preservation of the cultural legacy, but rather the local community itself. Without owners and use, no building survives. The requirement of „protection through ownership“ is the awareness and initiative of people, and support from the community is important in maintaining it. Owners and landlords are not only motivated by monetary but also moral support, attention and interest, which confirm that an old stone wall or well on their land is also valued in the eyes of the state. For this reason, ethnographers and ethnologists cannot restrict themselves to mere study and inventory. Instead, they must use the opportunity to provide consultation and training to keep our traditional landscape alive.

ОБ ОХРАНЕ КРЕСТЬЯНСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ В ЭСТОНИИ

Рийн Алаталу

Резюме

Эстонский хутор как дом, основа хозяйства и символ жизненного уклада эстонца является выражением нашей национальной идентичности и носителем исторической памяти. Несмотря на повальное разрушение крестьянских сооружений после Второй мировой войны, на сегодня сохранилось достаточно хуторов, на примере которых можно проследить влияние разных явлений (крепостного права, выкупа крестьянами хуторов, индустриализации, русификации, образования своей государственности, войн, репрессий и депортаций, национализации и коллективизации, миграции и эмиграции, приватизации земли, урбанизации и т.д.) на развитие культурного ландшафта и быта людей. Исторические строения достойны не только исследования, но и сохранения их для будущих поколений.

Данная статья базируется на магистерской работе «Эстонская крестьянская архитектура как национальное наследие. Жизнеспособность народной крестьянской архитектуры и ее защита в рамках программы «Сельская архитектура и ландшафт. Исследование и охрана»», защищенной в 2007 году на кафедре охраны исторических объектов и реставрации Эстонской художественной академии. В магистерской работе анализируется, как и почему жилище простого народа стало цениться как национальное и архитектурное достояние, и дается обзор крупнейших инвентаризаций крестьянской архитектуры. Целью магистерской работы и данной статьи является сопоставление разных типов строений как части культурного ландшафта, нуждающегося в охране.

Мы не знаем, сколько традиционных крестьянских сооружений сохранилось на сегодня, и потому трудно решить, насколько уникальным является то или иное строение или хутор, не говоря уже об отдельных деталях строений. Если до второй ми-

ровой войны велся подробный учет над хуторами как основой государственной экономики, то сегодня такую сравнительную статистику трудно найти. В данный момент мы даже не знаем, сколько было и сколько сохранилось ставших символами жилых риг. Приняв за основу количество хуторов в XIX веке, их возможные локальные особенности и то положение, что даже в маленьких местностях, несмотря на отсутствие полей, сооружались жилые риги, можно спекулировать, что на территории современной Эстонии могло быть около 60 000 жилых риг. Как смелое предположение, можно надеяться, что 5–10% из них сохранилось и на сегодняшний день. Точное количество можно было бы определить при проведении общегосударственной инвентаризации.

Крестьянская архитектура является важной, но в то же время наименее охраняемой частью государственного культурного наследия. Цель Государственной программы культурного наследия – отражать (культурную) историю во всем ее многообразии и действовать как инструмент при охране культурной преемственности. Если под охраной находится более 2000 связанных с мызой сооружений и около 300 сакральных строений, то крестьянских комплексов только 69 (третья часть их находится в деревне Когува). Государственное регулирование крестьянских сооружений представляет собой сложный процесс, ибо, если помещичьи усадьбы, как правило, находятся в общественном расположении, то крестьянские сооружения для многих людей являются их домом, и потому следует гарантировать и естественную среду их обитания.

В 1910 году в Эстонском национальном музее было принято решение создать Музей под открытым небом, однако к его сооружению успели только в 1957 году. В 1925 году, при составлении первых списков охраняемых объектов, сосредоточились, прежде всего, на средневековых церквях и замках. При советской власти были взяты под охрану десятки крестьянских хозяйств, связанных с революционным движением или коммунистическим подпольем, после восстановления независимости республики эти сооружения были вынесены из регистра охраняемых объектов. Как первое архитектурное наследие, в 1964 году попали под охрану строения Музея под открытым небом и

ветряные мельницы из деревни Англа и хутор Михкли на о-ве Сааремаа.

В 1974 году были взяты под охрану около 20 архаических хуторов и 105 объектов (постройки, каменные ограждения, дороги и т.п.) в деревне Когува. Деревня Когува как целостный объект охраны представляла собой исключение как в Советском Союзе, так и в Европе.

В настоящем Государственном регистре памятников культуры значится 255 объектов, связанных с крестьянским хозяйством. Большинство сооружений включены как отдельный объект, комплексы же строений, связанные с 10 историческими персонами или семьями, как наследие советской системы и независимо от количества сооружений, взяты в регистр как один объект. В дополнение к хуторам, под охраной находятся 80 сельских школ, расположенных в основном мызах, а также как объекты крестьянских или общественных производственных сооружений 38 маслозаводов. Как символы крестьянской жизни, под охраной находятся 41 корчма с подсобными помещениями, 72 мызовые кузницы, 89 мызовых батрацких домов, 38 почтовых, в основном казенных, станций, 7 волостных домов, 24 общественных *магазея*, 61 винокуренный завод, 5 торговых лавок, а также 227 мельниц и связанных с ними сооружений. Под охрану не взята ни одна богадельня, но включено в регистр здание дома призрения в деревне Виливалла.

Гарантией аутентичного сохранения хуторов могут стать ограничения, установленные в музеях (под открытым небом) и национальных парках. 68 эстонских музеев располагаются сегодня в старых хуторских сооружениях. Определенные ограничения к использованию строений можно диктовать и общей или тематической планировкой. Их введение зависит, прежде всего, от местных самоуправлений, и о реальных результатах пока рано говорить.

Ответственность за сохранение культурного наследия несут не только государственные учреждения и местное самоуправление, но, прежде всего, и сама местная община. Бесхозное и неиспользуемое, не хранится ни одно здание. При охране культурного наследия, находящегося в частной собственности, существенное значение имеют знание и желание людей, а также

общественная поддержка. Хозяев мотивирует не только финансовая, но и моральная поддержка, а также внимание и интерес, подтверждающие о том, что его домашняя каменная ограда или колодец являются и государственным достоянием. Этнографы и этнологи не должны ограничиваться лишь исследованием и инвентаризацией объектов, а использовать все возможности для того, чтобы обучать людей и давать советы по сохранению нашего традиционного культурного ландшафта.